

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514

IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)

VOLUME - 7 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2017

પચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણના આધારે બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા

ડૉ. મહેશકુમાર જી. પટેલ
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અનુસ્નાતક સંસ્કૃત વિભાગ,
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર.

આજના યુગનો માનવી નાશવંત જગતના પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવા સતત સંઘર્ષ કરતો રહે છે. આ નાશવંત પદાર્થો લાંબા સમય સુધી સુખ આપતા નથી. જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તે પદાર્થોનું રક્ષણ કરવું પણ કષ્ટદાયક છે. સાંપ્રત સમયમાં સમગ્ર વિશ્વ આતંકલહથી પીડિત છે. હિંસાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે, મારું-તારું આવા જે ભેદોથી માનવીના જીવનની શાશ્વત શાંતિ છીનવાઈ ગઈ છે. અદ્વૈતનું જ્ઞાન મનુષ્યને સત્યના માર્ગે લઈ જાય છે અને અનુભૂતિ પણ કરાવે છે. અને વેદાંતમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. “સર્વં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ”^૧ આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ છે જ્યાં નેહ નાનાસ્તિ કિઞ્ચન^૨ ભેદ જેવું કંઈ છે જ નહીં. આવા જ્ઞાનથી વિશ્વમાં શાંતિની સ્થાપના થાય અને જીવન સુખમય બને.

જગતના મિથ્યાપણાના જ્ઞાનથી જગતના પદાર્થો પ્રત્યેની મનુષ્યની જે આસક્તિ છે તેને ઓછી કરે છે. પરિણામે ઘણા બધા દુઃખો સ્વાભાવિક પળે જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અદ્વૈતવેદાંત પરંપરાના ગ્રંથોમાં વિદ્યારણ્ય મુનિ દ્વારા રચિત પંચદશીનું આગવું મહત્વ છે. અહીં “બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા” તથા જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન ખૂબ જ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે જે અદ્વૈતવેદાંતની જ્ઞાનપરંપરાને સમજવા અને જીવનમાં સાર્થક કરવા માટે ખૂબ ઉપયોગી ગ્રંથ છે.

આ દ્રશ્યમાન જગત બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મ ઉપર આપણે જગતનો આરોપ કરીએ છીએ. ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં પરમાત્મા ઉપર આરોપિત જગતની સ્થિતીનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ચિત્રપટના આધારે પરમાત્મા/બ્રહ્મમાં જોવા મળતી ચાર અવસ્થાને સમજાવતા કહે છે કે—

યથા ધૌતો ઘટિતશ્ચ લાન્ઘિતો રંજિતઃ પટઃ ।

ચિદન્તર્યામી સૂત્રાત્મા વિરાટ્ ચાત્મા તથેર્યતે ॥^૩

જેમ ચિત્રયુક્ત વસ્ત્ર પર ધૌત, ઘટિત, લાંઘિત અને રંજિત એવી ચાર અવસ્થાઓ રહે છે તેમ પરમાત્મામાં ચૈતન્ય, અંતર્યામી, સૂત્રાત્મા અને વિરાટ્ એમ ચાર અવસ્થાઓ છે. હવે, આ ચાર અવસ્થાઓને વિદ્યારણ્ય મુનિ વિસ્તારથી સમજાવે છે. ધોયેલું, સ્વચ્છ અને અન્ય કોઈ દ્રવ્ય ના સંયોગ વિનાનું શ્વેત પટ તે ધૌત કહેવાય છે. તેના ઉપર અન્નનું લેપન કરવામાં આવતા તેને ઘટિત કહેવામાં આવે છે. કલમથી તેને રેખાંકિત કરતાં તેની ત્રીજી અવસ્થા લાંઘિત બને છે. જ્યારે તેના પર રંગો પૂરવામાં આવે ત્યારે તે ચિત્રપટ તેની ચોથી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે જેને રંજિત કહેવામાં આવે છે. તેમ પરબ્રહ્મ સ્વભાવથી જ ચિત્ સ્વરૂપ છે, શુદ્ધ છે, માયા અને તેના કાર્યથી રહિત છે. આ તેની પ્રથમ ચૈતન્ય અવસ્થા છે. આ શુદ્ધ પરમાત્માને ચૈતન્યરૂપ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ પરમાત્માનો જ્યારે માયાની સાથે સંબંધ થાય છે—

જ્યારે તે માયાથી યુક્ત બને છે ત્યારે તેને અંતર્યામી કહેવામાં આવે છે. શૂક્ષ્મસૃષ્ટિની સાથે એટલે કે અપંચીકૃત પાંચ મહાભૂતો અને તેમનાં કાર્ય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ પામવાથી તેને સૂત્રાત્મા કહેવામાં આવે છે. સ્થૂલસૃષ્ટિની સાથે એટલે કે પંચીકૃત પાંચમહાભૂતો અને તેમનાં કાર્યની સાથે સંયોગ પામવાથી તે વિરાટ્ કહેવાય છે. આ તેની ચોથી અવસ્થા છે. આગળ તઓ કહે છે કે,

स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः ।

सूत्रात्मा स्थूलसृष्टयैव विराडित्युच्यते परः ॥^४

आ संपूर्ण जगत परब्रह्ममां ज रहेलुं छे. जेवी रीते पटमां चित्रो रहेला छे तेम आ परब्रह्ममां ज ब्रह्मथी लइने तृण सुधीना तमाम पशु-पक्षी, मनुष्य वगरे चेतनतत्व तथा पर्वत, नदी, समुद्र वगरे जड तत्व रहे छे. आ जीवो पोतपोताना प्रारब्धकर्म प्रमाणे भिन्न भिन्न शरीर धारण करीने जन्ममरणना चक्रमां फर्या करे छे.^५ परब्रह्म तो निर्विकारी छे.

चित्रपटमां मनुष्य माटे जे वस्त्रो छे ते ठंडी आदिथी मनुष्यनुं रक्षण करतां नथी. आथी, खरेखर ते वस्त्र नथी परंतु वस्त्रनी जेम कल्पित छे.^६ तेवी रीते जगतना पदार्थो पण कल्पित छे. मायाना कार्यरूप छे. अज्ञानी मनुष्यो चित्रमां कल्पेला वस्त्रमां रहेला रंगोने "वस्त्रमां रहेला छे" तेम कहे छे तेवी रीते ते अज्ञानीओ चिदाभासरूप जीवमां रहेला जन्ममरणरूप संसारने चेतनमां अर्थात् ब्रह्ममां रहेला माने छे.^७ खरेखर जन्ममरणरूप आ संसार चेतन अेवा ब्रह्मनो नथी. आत्मा उपर संसारनो जे आरोप करवामां आवे छे तेनुं मूळ कारण अविद्या छे. संसारः परामार्थोऽयं संलग्नः स्वात्मवस्तुनि । इति भ्रान्तिः अविद्या..... ॥^८ आ संसार परमार्थ सत्य छे अने ते चैतन्य स्वभाववाळा आत्मां सारी रीते जोडायेलो छे. आवी भ्रंतीरूप अविद्याने विद्या वडे दूर करी शकाय छे. विद्याना स्वरूपनुं वर्णन करता पंचदशीकार लखे छे के, आत्माभासरूप जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः ।^९ खरेखर आ जे संसार छे ते चेतनना आभासरूप जीवनो छे, चेतनरूप आत्मानो नहीं आवुं जे ज्ञान थाय छे ते ज विद्या छे. अने आ विद्यानी प्राप्ति आत्मविचारथी थाय छे. व्यक्तिअे जीव, जगत अने परमात्माना स्वरूपनो निरंतर विचार करवो अने आ विचार शास्त्रोक्त रीते करवो.

आम करवाथी जीव अने जगतना भावनो बाध थाय छे अने आत्मा ज सत्य स्वरूपे बाकी रहे छे. हवे आपणने प्रश्न थाय छे के, आ जीव अने जगतनो बाध अेटले शुं ? तो तेने समजावता कहे छे के- जीव अने जगतनी प्रतीती न थवी ते बाध नथी परंतु ते बन्नेना मिथ्यापणानो निश्चय थाय ते बाध छे.

विद्यारण्य मुनि समजावे छे के, आत्मविचारथी परोक्ष अने अपरोक्ष अेम बे प्रकारनी विद्या उपजे छे. आमां अपरोक्ष विद्या अेटले आत्मानुं प्रत्यक्ष ज्ञान अने तेनी प्राप्ति थाय अर्थात् आत्मानुं प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त थाय त्यारे आत्मविचार पूर्ण थाय छे.

परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेषा विचारजा ।

तत्रापरोक्षविद्यात्वौ विचरोऽयं समाप्यते ॥^{१०}

जो मनुष्य ब्रह्म अस्ति- "ब्रह्म छे" अेम जाणे तो ते परोक्षज्ञान छे अने - "हुं ब्रह्म छु" अेम अनुभवथी जाणे तो ते ज ब्रह्मसाक्षात्कार छे अेम कहेवाय.^{११}

वस्त्र पर बनाववामां आवेला चित्रनी जेम पोताना स्वरूपरूप चैतन्य ब्रह्ममां माया वडे आ जगतरूप चित्र प्रतीत थाय छे. आपणे बधाअे अे जगतरूप चित्रनी उपेक्षा करीने स्वस्वरूपभूत चैतन्यमां ज बुद्धिने स्थिर करवी जोइअे.

जगच्चित्रं स्वचैतन्ये पटे चित्रमिवापितम् ।

मायया तदुपेक्षयैव चैतन्यं परिशेष्यताम् ॥^{१२}

आ जगतने जे चित्ररूपे जुअे छे ते मोहने पामतो नथी, मोहग्रस्त थतो नथी. पश्यन्तोऽपि जगच्चित्रं ते मुह्यन्ति न पूर्ववत् ।^{१३} महाभाष्यकार पतंजलि प्रथम आह्निकमां कहे छे के- चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति - आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति ।^{१४} चार प्रकारे विद्या उपयोगी थाय छे : गुना सानिध्यमां मेळवेल ज्ञान, तेनुं चिंतन-मनन अने निदिध्यासन करी पोताना व्यवहारमां आवे ते विद्या-ज्ञान सार्थक बने छे. अद्वैत वेदांतना ज्ञानथी, तेनुं सतत चिंतन-मनन करी, जीवाता जीवनमां तेनो उपयोग करीअे अने जगतनुं मिथ्यापणं अने ब्रह्मनी नित्यताने समजीने जगतनो मोह ओछो करी शास्त्रोक्त रीते पोताना कर्तव्यकर्मा करीअे. अन्यने पण आ ज्ञान आपीअे के जेथी विश्वने तमाम प्रकारनी हिंसाथी मुक्त बनावी शकीअे तो ज जीवनने सत्यम्, शिवम् अने सुन्दरम् बनावी शकीअे अने विश्वमां शांतिनी स्थापना करी शकीशुं.

अंत्यनोंध :

१. छांदोग्य उपनिषद्
२. बृहदारण्यक उपनिषद्
३. पञ्चदशी ६-२ कृष्णानन्द सागर, विद्यारण्यमुनिविरचिता पञ्चदशी, श्रीमाधवानन्द आश्रम धर्मज, खेदा-गुजरात, प्रथम संस्करण १९८४, पृ. १५२
४. पञ्चदशी ६-४, तदेव, पृ. १५३

५. पञ्चदशी ६-५, तदेव, पृ. १५३
६. पञ्चदशी ६-६, तदेव, पृ. १५३
७. पञ्चदशी ६-८, तदेव, पृ. १५४
८. पञ्चदशी ६-१०, तदेव, पृ. १५५
९. पञ्चदशी ६-११, तदेव, पृ. १५५
१०. पञ्चदशी ६-१५, तदेव, पृ. १५७
११. पञ्चदशी ६-१६, तदेव, पृ. १५७
१२. पञ्चदशी ६-२८६, तदेव, पृ. २६५
१३. पञ्चदशी ६-२६०, तदेव, पृ. २६५
१४. शास्त्री चारुदेव, व्याकरण-महाभाष्य, मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, प्रथम संस्करण, संवत् २०२५, पृ. २०

संदर्भग्रंथ सूचि :

१. कृष्णानन्द सागर, विद्यारण्यमुनिविरचिता पञ्चदशी (रामकृष्णव्याख्या समलङ्कृता) श्रीमाधवानन्द आश्रम, धर्मज, खेदा-गुजरात, प्रथम संस्करण, १९८४
२. शास्त्री जगदिश, उपनिषदसंग्रहः, मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करणम्, २०११
३. शास्त्री चारुदेव, व्याकरण-महाभाष्य (प्रथम नवाह्निक) मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, प्रथम संस्करण, संवत् २०२५